

Wojciech Jaworski
(Sosnowiec)

Organizacje kulturalno-towarzyskie w guberniach lubelskiej i siedleckiej (1867-1914)

Cultural and social organizations in the Lublin and Siedlce Guberniyas (1867-1914)

Annotation: In the years 1867-1914, at last 50 cultural and social organizations were legalized in Lublin and Siedlce Guberniyas. During the period of state government restriction of social life (until 1894) nine associations were established, during the period of regulation (1894-1906) - 4, and during liberalization (1906-1914) - 37. There were 18 social clubs, 8 music and theater associations, 7 libraries, 5 theatrical and musical, 3 theatrical-musical-gymnasiums, 2 the scientific ones promoting culture and 1 literary and lovers of the villages. The pioneers of the organizations the Russians government officials. Soon the Polish landlords and the bourgeoisie joined them. The outbreak of the revolution in 1905 triggered the petty bourgeoisie. In terms of nationality, the founders of the 20 organizations were Poles, 14 Russians, 9 Poles and Russians, 5 Jews, 1 Pole, Russians and Jews, 1 unknown.

Keywords: Cultural organizations, social clubs, Lublin Guberniya, Siedlce Guberniya, the second half of the nineteenth century

Культурно-общественные организации в мухафазах Люблинской и Седлецкой губерниях (1867-1914)

Аннотация: В 1867-1914 гг в Люблинской и Седлецкой губерниях было допущено к деятельности по крайней мере 50 культурно-общественных организаций. В период ограничения общественной жизни государственной властью (по 1894 г.) создано 9 объединений, в период регулирования (1894-1906) - 4, а во время либерализации (1906-1914) - 37. Были созданы: 18 общественных собраний, 8 музыкально-театральных обществ, 7 библиотечных обществ, 5 театральных и 5 музыкальных обществ, 3 музыкально-театрально-гимнастические общества, 2 научные общества, популяризирующие культуру, одно литературное и одно общество любителей города. Пионерами в создании организации были русские государственные чиновники. Вскоре разрешения начали получать и польские помещики, а затем также мещане. Начало революции в 1905 г. привело к социальной активизации мелкой буржуазии.

Распределяя организации по по национальному происхождению учредителей получается, что 20 организаций создали поляки, 14 - русские, 9 - поляки и русские, 5 - евреи, 1 - поляки, русские и евреи вместе, а об основателях одной организации нет данных.

Ключевые слова: культурные организации, общественные клубы, Царство Польское, Люблинская губерния, Седлецкая губерния, XIX век.

Do połowy XIX w. życie społeczne w miastach, osadach i wsiach w Królestwie Polskim koncentrowało się wokół parafii kościołów chrześcijańskich i okręgów bożniczych. Realizowały one nie tylko cele religijne, ale między innymi i kulturalne. Jedynie w Warszawie, niektórych miastach gubernialnych i powiatowych powstały w pierwszej połowie XIX w. resursy¹. W Łodzi w połowie XIX w. zalegalizowano jako stowarzyszenie chór kościelny².

Ogólny wzrost liczby ludności oraz stałe podnoszenie się poziomów jej dochodów i wykształcenia spowodowało w drugiej połowie XIX w. upadek podstawowych struktur kościołów i związków wyznaniowych jako głównych ośrodków życia społecznego, szczególnie w miastach i osadach. Zaczęło powstawać coraz więcej różnego typu organizacji, w tym kulturalnych i towarzyskich. Było to uwarunkowane także poszerzeniem się zasięgu społecznego zjawiska "czasu wolnego", który wcześniej dostępny był głównie warstwom wyższym, a wówczas stopniowo obejmował warstwy średnie i następnie niższe.

Po upadku powstania styczniowego administracja państwowa prowadziła wobec prób tworzenia organizacji społecznych w Królestwie Polskim politykę ograniczania. Została ona wzmocniona w okresie reakcyjnych rządów cesarza Aleksandra III (1881-1894). W pierwszym latach panowania Mikołaja II (1894-1905) władze państwowe wprowadziły regulowanie legalizacji i zasad działalności formalnych struktur życia społecznego. Prawo legalizacji organizacji kulturalnych i towarzyskich należało pierwotnie do cesarza, który upoważniał niekiedy jednorazowo w tym zakresie wybranych wyższych urzędników państwowych. Jego przedstawicielem w Kongresówce był namiestnik, zastąpiony w 1874 r. przez generał-gubernatora warszawskiego, oraz podległe mu komisje rządowe zlikwidowane w latach 1867-1868, których kompetencje przejęły ministerstwa Cesarstwa Rosyjskiego. Początkowo przy zatwierdzaniu ich statutów stosowano zasadę precedensu, zastępowaną stopniowo przez statuty wzorcowe dla poszczególnych typów organizacji opracowane przez urzędy centralne. Cesarz przekazywał uprawnienia legalizacji organizacji kulturalno-towarzyskich ministrowi spraw wewnętrznych.

Wydany w następstwie wybuchu rewolucji manifest Mikołaja II z 17/30 października 1905 r. zapowiedział między innymi liberalizację życia społeczno-politycznego w Cesarstwie Rosyjskim, a tymczasowe przepisy o stowarzyszeniach i związkach z 4/17 marca 1906 r. ułatwiły zakładanie i funkcjonowanie organizacji społecznych. Przepisy te regulowały zasady legalizacji i działalności wszelkiego typu stowarzyszeń z

¹ A. Szwarz, *Resursy w Królestwie Polskim (1820-1863)*, „Przegląd Historyczny” 1980, z. 1, s. 23-49.

² W. Jaworski, *Przemiany legalnego życia społecznego w Królestwie Polskim w latach 1864-1914*, Sosnowiec 2006, s. 45.

wyjątkiem religijnych oraz prowadzących dochodową działalność gospodarczą. Prawo legalizacji organizacji przekazano powstałym na ich podstawie urzędom gubernialnym do spraw stowarzyszeń i związków. Istniała możliwość przyjęcia do wiadomości przez urząd faktu powstania organizacji lub zatwierdzenie statutu co nadawało jej osobowość prawną. To drugie rozwiązanie było praktycznie jedynym w odniesieniu do towarzystw kulturalno-towarzyskich, bowiem posiadały one majątek nieruchomy i ruchomy.

W wyniku reformy administracyjnej Królestwa Polskiego z 1867 r. z północnej części dotychczasowej guberni lubelskiej i skrawków wschodnich powiatu stanisławowskiego z guberni warszawskiej utworzono nową siedlecką. Z południowej części powstała gubernia lubelska w nowych granicach. W 1912 r. z wschodnich części guberni lubelskiej i siedleckiej powołano do życia nową gubernię chełmską, która została wyłączona z Kongresówki. Z zachodnich części byłych guberni lubelskiej i siedleckiej utworzono lubelską w nowych granicach. Powiat węgrowski wchodzący do tego czasu w skład zlikwidowanej guberni siedleckiej przyłączono do łomżyńskiej. Zasięg terytorialny artykułu pokrywa się z granicami guberni lubelskiej i siedleckiej z lat 1867-1912. W wyniku reformy w latach 1869-1870 szereg miast utraciło swe prawa i przekształcono je w osady.

Pod względem społeczno-ekonomicznym obie gubernie miały charakter rolniczy z nielicznymi zakładami przemysłowymi, głównie przetwarzającymi płody rolne, produkty hodowli zwierząt i drewno. Budowa sieci linii kolejowych na ich obszarach w latach 1862-1906, szczególnie w guberni siedleckiej, nie wpłynęła znacząco na ożywienie gospodarcze. Stolicy guberni i powiatów pełniły funkcje administracyjne i handlowo-usługowe o zasięgu regionalnym. Były one także w większości niewielkimi ośrodkami przemysłowymi. Pozostałe miasta i osady były ośrodkami o lokalnym znaczeniu handlowym i rzemieślniczym.

Najliczniejszą warstwą społeczną wśród mieszkańców obu guberni byli chłopci. Duży odsetek stanowili także robotnicy rolni pracujący w majątkach ziemskich oraz służba domowa. Kupcy i rzemieślnicy mieszkali głównie się w miastach i osadach. Nielicznymi warstwami byli ziemianie, a także urzędnicy państwowi i prywatni, osoby wykonujące wolne zawody, robotnicy przemysłowi i fabrykanci koncentrujący się w miastach. Pod względem religijnym wśród ludności obu guberni najwięcej było katolików (w lubelskiej 64 %, siedleckiej 60 %), którzy mieszkali we wszystkich rodzajach miejscowości. Greko katolicy, a od 1875 r. wyznawcy prawosławia w związku z likwidacją Kościoła Grekokatolickiego w Kongresówce, byli drugą pod względem liczby grupą (w lubelskiej 20 %, siedleckiej 22 %) skupiając się we wsiach i osadach we wschodnich częściach obu guberni. Wyznawcy judaizmu stanowili 14 % ludności guberni lubelskiej i 16 % siedleckiej, mieszkając w większości w miastach i osadach. Ewangelików było stosunkowo mało. W guberni lubelskiej i siedleckiej mieli po 2% udziału strukturze wyznaniowej ludności. Obok dawnych mieszkających głównie w miastach, w drugiej połowie XIX w. osiedlali się nowi koloniści z Niemiec w większości we wsiach. Pod względem narodowym w obu guberniach dominowali Polacy. Wśród wyznawców judaizmu kształtowała się od końca XIX w. nowoczesna żydowska świadomość narodowa - syjonizm, choć ich większość odczuwała tylko więzi religijno-kulturalne. Część ewangelików ulegała polonizacji, ale dominowały w tej grupie osoby czujące się Niemcami. Wśród prawosławnych rozpoznać się na przełomie XIX i XX w.

proces kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej. Prawosławnymi w miastach gubernialnych i powiatowych byli w większości Rosjanie, związanymi z szeroko rozumianą administracją państwową.

Podstawę źródłową do dziejów organizacji kulturalnych i towarzyskich w guberniach lubelskiej i siedleckiej w drugiej połowie XIX w. stanowią archiwalia proveniencji państwowej. W Archiwum Państwowym w Lublinie przechowywane są zespoły: Chełmski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń (1912-1916), Lubelski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń (1906-1915), Siedlecki Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń (1906-1912), Kancelaria Gubernatora Lubelskiego (1867-1915) i Rząd Gubernialny Lubelski - Wydział Administracyjny - Referat I inspektorsko-nadzorczy (1867-1915). Stan zachowania zespołów jest średni. Ich uzupełnieniem są szczerkowo zachowany zespół „Kancelaria General-Gubernatora Warszawskiego (1874-1917)” przechowywany w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. Ostatni urząd pośredniczył w wymianie korespondencji między gubernatorami a urzędami centralnymi Cesarstwa Rosyjskiego, a także nadzorował działalność organizacji społecznych, szczególnie do 1905 r.³

Dzieje organizacji kulturalnych w guberniach lubelskiej i siedleckiej zostały w części ukazane. Maria Barbara Styk przedstawiła część stowarzyszeń prowadzących amatorską działalność teatralną na Lubelszczyźnie⁴, a Stefan Kruk - w Lublinie⁵. Towarzystwo Muzyczne w Opolu Lubelskim wzmiankował Bronisław Mikulec⁶. Żydowskie stowarzyszenie muzyczno-literackie w Lublinie wspomniała Gertruda Sowińska⁷, a w Siedlcach - Edward Kopówka⁸. Historię upowszechniającego kulturę Towarzystwa Biblioteki Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie ukazały Kazimiera Gawarecka⁹ i Maria Gawarecka¹⁰, a wzmiankowali Ryszard Bender¹¹ i Andrzej Przegaliński¹². Powstanie Towarzystwa Publicznej Biblioteki i Czytelnicy w Zamościu przedstawił Ro-

---

³ Źródła archiwalne zgromadzono z środków finansowych Komitetu Badań Naukowych w ramach projektu „Przemiany legalnego życia społecznego w Królestwie Polskim w latach 1864-1914” realizowanego w latach 1999-2002, grant nr 1 H01G 035 17. Wobec obowiązywania w Królestwie Kongresowym od 1867 r. kalendarza juliańskiego zastosowano podwójną datację, uwzględniając kalendarz gregoriański. Występujące nazwy miejscowości mają obecne brzmienie, a te nie będących wówczas siedzibami władz gubernialnych lub powiatowych są uzupełnione o informację o położeniu w ówczesnym powiecie.

⁴ M. B. Styk, *Teatr amatorski w Lublinie i na Lubelszczyźnie w latach 1866-1918*, Lublin 1999.

⁵ S. Kruk, *Życie teatralne w Lublinie (1782-1918)*, Lublin 1982.

⁶ B. Mikulec, *Aktywność gospodarcza i społeczno-polityczna mieszkańców Opolu Lubelskiego w latach 1864-1914*, [w:] *Miejskie społeczności lokalne w Lubelskiem 1795-1918*, red. A. Kopruckowniak, Lublin 2000, s. 107-130.

⁷ G. Sowińska, *Udział Żydów w życiu kulturalnym Zamościa w latach 1867-1914* [w:] *„Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”* 1989, nr 2 (150), s. 25-34.

⁸ E. Kopówka, *Żydzi siedleccy*, Siedlce 2001.

⁹ K. Gawarecka, *Dzieje Biblioteki im. H. Łopacińskiego w Lublinie*, [w:] *Hieronim Łopaciński i Biblioteka jego imienia w Lublinie 1907-1957*, red. F. Araszkiewicz, Lublin 1957, s. 131-173.

¹⁰ M. Gawarecka, *Towarzystwo Biblioteki Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego*, [w:] *W kręgu Hieronima Łopacińskiego*, Lublin 1977, s. 9-20.

¹¹ R. Bender R., *Ruch naukowy w Lubelskiem w XIX i XX wieku*, [w:] *Sprawozdania Towarzystwa Naukowego KUL „Summariusm”* 1973, nr 2, s. 22-40.

¹² A. Przegaliński, *Spoleczna aktywność ziemiaństwa lubelskiego (1905-1914)*, [w:] *Studia z dziejów ziem lubelskich w XIX i XX wieku*, red. A. Kopruckowniak, Lublin 2002, s. 105-127.

bert Urban¹³. Łączące cele kulturalne i naukowe w swej działalności lubelskie Towarzystwo Naukowo-Literackie i Towarzystwo "Muzeum Lubelskie" wspominał R. Bender¹⁴. Większość organizacji kulturalnych i towarzyskich działających w Lublinie wymienia Wiesław Śladkowski w syntezie historii miasta¹⁵.

Dążenie Rosjan do tworzenia organizacji towarzyskich i kulturalnych w Królestwie Polskim, w tym w guberniach lubelskiej i siedleckiej, było uwarunkowane przede wszystkim poczuciem wyobcowania w nowych miejscach osiedlenia, a często także brakiem rodzin. Rosyjscy urzędnicy państwowi oraz oficerowie wojska i policji byli często przenoszeni z jednego miasta do innego na obszarze Cesarstwa Rosyjskiego. Uczestnictwo w działalności stowarzyszeń wypełniało im "czas wolny". Wśród pozostałych grup narodowych zakładanie tego typów organizacji wynikało głównie z potrzeb biernego i czynnego udziału w kulturze. Były one także przejawem postępującego rozpadu szerokich więzi rodzinnych.

Celem zebrań towarzyskich było zapewnienie członkom możliwości przyjemnego spędzania wolnego czasu. Ich działalność koncentrowała się na utrzymaniu sal klubowych oraz czytelnicy prasy i książek. Resursy prenumerowały liczne tytuły prasy oraz gromadziły książki, z których korzystano na miejscu. Za zgodą gubernatorów okazjonalnie urządzano w nich wieczory muzyczne, literackie i teatralne. Organizowano w nich także bale, szczególnie w okresie karnawału.

Rosyjscy urzędnicy państwowi oraz oficerowie wojska i policji utrzymywali w latach 1865-1866 resursę w Lublinie, która działała bez formalnej legalizacji. Po uzyskaniu zgody Ministerstwa Spraw Wewnętrznych 21 stycznia/2 lutego 1867 r. Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Religijny zatwierdziła statut Rosyjskiej Resursy (Rosyjskie Zebranie Towarzyskie) w Lublinie. Ministerstwo wyraziło także zgodę na udzielenie pomocy finansowej stowarzyszeniu przez miejscową administrację państwową. W jej ramach w 1868 r. gubernator lubelski przekazał 1000 rubli na działalność organizacji. Nieznacznie zmieniony nowy statut resursy zatwierdził Namiestnik Królestwa Polskiego 17/29 marca 1870 r.¹⁶

Na wniosek oficerów dywizji piechoty 24 grudnia 1871 r./5 stycznia 1872 r. minister wojny zarejestrował Klub Wojskowy w Lublinie¹⁷.

Naczelnik Chełmskiej Dyrekcji Szkolnej przy wsparciu lokalnej administracji wniósł w kwietniu 1867 r. podanie zgodę na powstanie Rosyjskiej Resursy (Rosyjskie Zebranie Towarzyskie) w Chełmie. Jej statut zatwierdziła 15/27 grudnia 1867 r. Komisja Rządząca Spraw Wewnętrznych i Religijnych. Prawo wstąpienia do organizacji mieli tylko Rosjanie, a językiem używanym w klubie miał być rosyjski. Ograniczenia te utrudniały jej rozwój i rozpoczęła ona działalność 14/26 listopada 1868 r. Aby pozyskać nowych członków 18/30 grudnia 1872 r. zarząd resursy rozpoczął starania o zmianę

¹³ R. Urban, *Biblioteki żydowskie w Zamościu*, [w:] *Kwartalnik Historii Żydów* 2001, nr 2, s. 210-220.

¹⁴ R. Bender, *Ruch...*

¹⁵ W. Śladkowski, *W epoce zaborów*, [w:] *Lublin - dzieje miasta*, t. 2 XIX i XX wiek, Lublin 2000, s.11-172.

¹⁶ Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Kancelaria Gubernatora Lubelskiego (dalej: KGL), sygn. 1868:267, 1870:60; APL, Rząd Gubernialny Lubelski-Wydział Administracyjny-Referat I inspektorsko-nadzorczy (dalej: RGL-Adm I), sygn. 1868:178.

¹⁷ APL, RGL-Adm I, sygn. 1872:35.

statutu. W projekcie statutu z 17/29 czerwca 1873 r. usunięto ograniczenie członkostwa do Rosjan i nie określono języka używanego w niej. Gubernator lubelski odmówił prośbie. We wniesionym nowym projekcie statutu z 19/31 grudnia 1873 r. zagwarantowano Rosjanom 2/3 udziału w składzie zarządu. Został on zatwierdzony przez ministra spraw wewnętrznych 18/30 grudnia 1874 r. Wówczas nazwę organizacji zmieniono na Chełmskie Zebranie Towarzyskie. W 1886 r. do organizacji należało 36 członków, w tym: 26 Rosjan, 8 Polaków, 1 Niemiec i 1 Żyd¹⁸.

Dopuszczenie w Cesarstwie Rosyjskim licznych mieszczan do wyższych stanowisk w administracji państwowej, wojsku i policji doprowadziło do ujawnienia antagonyzmów z osobami pochodzenia szlacheckiego.

W latach 1867-1868 urzędnicy i oficerowie próbowali zalegalizować zebranie szlacheckie w Biłgoraju¹⁹. Identyczne starania podjęto w Janowie Lubelskim w latach 1869-1871²⁰ oraz w Hrubieszowie w 1870 r.²¹

W 1861 r. działała resursa oficerska w Zamościu. W grudniu 1868 r. urzędnicy państwowi i oficerowie rozpoczęli starania o legalizację Rosyjskiego Zebrania Szlacheckiego w Zamościu, którego statut zatwierdził 2/14 marca 1869 r. minister spraw wewnętrznych. W styczniu roku następnego otwarto klub. W 1888 r. należało do niego 89 członków, w tym 84 Rosjan i 5 Polaków, a w 1890 r. - 7 członków honorowych i 65 rzeczywistych, wśród których było 35 urzędników państwowych, 25 oficerów wojska i policji, 11 nauczycieli oraz 1 lekarz.²²

Statut rosyjskiego Zebrania Szlacheckiego w Krasnymstawie zatwierdził 22 sierpnia/3 września 1871 r. minister spraw wewnętrznych. Rozpoczęło ono działalność w końcu tego samego roku. Gubernator lubelski w końcu 1871 r. udzielił resursie 1000 rubli wsparcia finansowego²³.

W oparciu o statut wzorcowy resurs oficerskich z 4/16 listopada 1874 r. minister wojny zalegalizował przed 1879 r. Zebranie Oficerskie w Biłgoraju²⁴.

Minister spraw wewnętrznych 29 listopada/11 grudnia 1875 r. zatwierdził liberalny statut wzorcowy dla zebrań towarzyskich. Znosił on wszelkie ograniczenia dotyczące składu zarządu i języka używanego w klubach. Zgodnie z nim organami resurs były dziewięcioosobowe zarządy, trzyosobowe kontrolne komisje rewizyjne i ogólne zebrania członków, którymi mogli być tylko mężczyźni. Członkowie zarządów i komisji rewizyjnych były wybierane na zebraniach ogólnych, które podejmowały także najważniejsze decyzje w organizacjach. Członkowie resurs dzielili się na rzeczywistych i honorowych, powoływanych przez zebrania ogólne za szczególne zasługi dla towarzystwa. Prawo zatwierdzania statutów i rejestrowania resurs należało do ministra²⁵.

W 1876 r. zarząd Rosyjskiej Resursy w Lublinie próbował zmienić jej statut zgodnie ze wzorcowym, na co nie wyraził zgody generał-gubernator warszawski. W 1888 r.

¹⁸ APL, sygn. 1873:215, 1879:33.

¹⁹ APL, RGL-Adm I, sygn. 1868:157.

²⁰ APL, RGL-Adm I, sygn. 1869:291.

²¹ APL, RGL-Adm I, sygn. 1870:146.

²² APL, KGL, sygn. 1885:218, 1888:149; APL, RGL-Adm I, sygn. 1868:245, 1879:33.

²³ APL, RGL-Adm I, sygn. 1871:48.

²⁴ APL, RGL-Adm I, sygn. 1879:33.

²⁵ APL, KGL, sygn. 1876:386

skupiała ona 174 członków w większości urzędników państwowych, w tym 167 Rosjan i 7 Polaków²⁶.

W kwietniu 1873 r. kupcy wyznania rzymskokatolickiego rozpoczęli starania o resursy polskiej w Lublinie. Po odmowie gubernatora z 17/29 września 1874 r. pod pretekstem małego zainteresowania, do projektu powrócono w listopadzie 1878 r. Obok Polaków starania wsparli Żydzi i ewangelicy. Statut Lubelskiego Klubu Kupieckiego (Resursa Kupiecka) zatwierdzono 12/24 stycznia 1882 r. W 1888 należało do niego 202 członków, a w 1890 r. - 164, w tym 2 honorowych (Rosjanie - gubernatorzy lubelski i suwalski) oraz 162 rzeczywistych (147 katolików, 13 ewangelików i 2 wyznawców judaizmu). Byli wśród nich: kupcy, fabrykanci, rzemieślnicy, inżynierowie, technicy, aptekarze, lekarze, adwokaci, notariusze, urzędnicy prywatni, nauczyciele i ziemianie. Prezesami zarządu, składającego się tylko z Polaków, byli Roman Błaszczykiewicz (1882) i Emilian Domański (1890)²⁷.

W latach 1875-1877 urzędnicy państwowi i ziemianie próbowali zalegalizować zebranie szlacheckie w Hrubieszowie, napotykając sprzeciw gubernatora. Do planów powrócili urzędnicy w marcu 1882 r. Statut Hrubieszowskiego Zebrania Towarzyskiego zatwierdzono 12/24 listopada 1882 r. W 1885 r. należało do niego 34 członków (21 Polaków i 13 Rosjan), a w 1888 r. - 28 (15 Rosjan i 13 Polaków). Prezesem jego zarządu był Nasonov²⁸.

Starania o utworzenie zebrania towarzyskiego w Tomaszowie Lubelskim podejmowali bez powodzenia urzędnicy państwowi w latach 1875-1879²⁹.

Liberalny statut wzorcowy organizacji towarzyskich z 1875 r. został zakwestionowany przez kolejnego ministra spraw wewnętrznych w końcu lat osiemdziesiątych. Jego zastępca 6/18 czerwca 1890 r. zatwierdził nowy statut wzorcowy dla zebrań towarzyskich w Królestwie Polskim. Najważniejszymi zmianami jakie wprowadzał były: co najmniej 1/2 składu zarządu mieli stanowić Rosjanie, w jego skład wchodził bez wyborów naczelnik powiatu, zakazano działalności w święta Cerkwi prawosławnej oraz wprowadzono jako obowiązkowy język rosyjski używany w klubie i dokumentacji. Prawo rejestracji resurs zachował minister spraw wewnętrznych. Powstałe wcześniej organizacje towarzyskie miały dostosować swoje statuty do nowego wzorcowego, o ile go naruszały³⁰.

Zmienione zgodnie z wzorcowym nowe statuty: Rosyjskiego Zebrania Szlacheckiego w Zamościu zatwierdzono 9/21 marca 1891 r. zmieniając jego nazwę na Zamojskie Zebranie Towarzyskie; Rosyjskiej Resursy w Lublinie 12/24 czerwca 1891 r., zmieniając jej nazwę na Lubelskie Zebranie Towarzyskie; oraz Hrubieszowskiego Zebrania Towarzyskiego 13/25 listopada 1891 r.³¹ Do resursy zamojskiej w 1895 r. należało 50 członków³².

²⁶ APL, KGL, sygn. 1876:386, 1880:14, 1885:218, 1887:301, 1888:149.

²⁷ Archiwum Główne Akta Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Kancelaria General-Gubernatora Warszawskiego (dalej: KGGW), sygn. 2596; APL, KGL, sygn. 1876: 386, 1881: 254, 1888:419; APL, RGL-Adm I, sygn. 1873:81.

²⁸ APL, KGL, sygn. 1885:218, 1888: 419; APL, RGL-Adm I, sygn. 1875:280; 1882:47.

²⁹ APL, RGL-Adm I, sygn. 1875:311.

³⁰ APL, KGL, sygn. 1890:243/a.

³¹ APL, KGL, sygn. 1890:243/a.

³² APL, KGL, sygn. 1895:335.

Dnia 21 lipca/2 sierpnia 1890 r. za zebraniu członków Lubelskiego Klubu Kupieckiego dyskutowano kwestię zmiany statutu zgodnie z nowym wzorcowym i kolejnym zebraniu 8/20 września miano go dostosować. Jednak 15/27 września zwrócono się z prośbą do gubernatora o zachowanie dotychczasowego statutu. W odpowiedzi gubernator postanowił 9/21 listopada zlikwidować resursę, co poparł 29 listopada/11 grudnia 1890 r. generał-gubernator warszawski. Dnia 4/16 stycznia 1891 r. zarząd klubu stwierdził, że na zebraniu 8/20 września poprzedniego roku członkowie uznali dotychczasowy statut za zgodny z nowym wzorcowym i odmówili jego zmiany. Gubernator zlikwidował Lubelski Klub Kupiecki 9/21 stycznia 1891 r.³³

Obok resurs umożliwiających bierny odbiór muzyki, literatury i teatru, w końcu XIX w. powstały stowarzyszenia prowadzące amatorską działalność kulturalną. Z inicjatywy dyrektora miejscowego gimnazjum męskiego doprowadzono po prawie rocznych staraniach do zatwierdzenia przez ministra spraw wewnętrznych 20 czerwca/3 lipca 1890 r. Rosyjskiego Towarzystwa Miłośników Muzyki i Sztuki Teatralnej w Chełmie. W 1895 r. należało do niego 145 członków, w tym 95 mężczyzn i 50 kobiet. Obok 5 członków honorowych i 39 rzeczywistych, było wśród nich 101 wspierających, którzy wnosili składki członkowskie w niepełnej wysokości. Ci ostatni byli jednak pozbawieni czynnych i biernych praw w wyborach do zarządu i komisji rewizyjnej³⁴. Stowarzyszenie chełmskie była najstarszą organizacją prowadzącą amatorskie kółko teatralne w Królestwie Polskim.

Polscy i rosyjscy urzędnicy państwowi i ziemianie doprowadzili do zatwierdzenia statutu Zebrania Towarzyskiego w Puławach 11/23 marca 1895 r. Wobec trudności finansowych nie rozpoczęło ono działalności. Na wniesioną po 10 latach prośbę o otwarcie resursy generał-gubernator warszawski 19 września/2 października 1905 r. wyraził zgodę³⁵. Do otwarcia klubu prawdopodobnie jednak nie doszło.

Po ćwierć wieku polscy i rosyjscy urzędnicy państwowi i ziemianie powrócili do zamiaru utworzenia Zebrania Towarzyskiego w Tomaszowie Lubelskim. Jego statut został zatwierdzony 20 lipca/2 sierpnia 1905 r.³⁶

Członkowie Chełmskiego Zebrania Towarzyskiego zwrócili się w 1897 r. do władz państwowych o dofinansowanie remontu siedziby. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych odmówiło prośbie i poradziło zaciągnąć na ten cel kredyt w banku. W następnym roku podobnej prośbie odmówiło Ministerstwo Oświaty Ludowej. Dopiero po zwróceniu się do Mikołaja II w 1898 r. Ministerstwo Dworu Cesarskiego udzieliło 6000 rubli wsparcia³⁷.

W 1904 r. próbowano zalegalizować klub przy Lubelskim Towarzystwie Jeździeckim³⁸, a na początku 1906 r. ponownie zebranie szlacheckie w Biłgoraju³⁹.

Nie zmienienie reakcyjnego statutu wzorcowego zebrzań towarzyskich po 1894 r. wynikało ze spadku zainteresowania ich tworzeniem w całym Królestwie Polskim.

³³ AGAD, KGGW, sygn. 2596; APL, KGL, sygn. 1890:243/b.

³⁴ APL, KGL, sygn. 1889:103; 1895:335; APL, RGL-Adm I, sygn. 1907:136.

³⁵ AGAD, KGGW, sygn. 2575; APL, KGL, sygn. 1894:346, 1905:204.

³⁶ AGAD, KGGW, sygn. 2565; APL, KGL, sygn. 1904:284.

³⁷ APL, KGL, sygn. 1897:106.

³⁸ AGAD, KGGW, sygn. 2436.

³⁹ APL, RGL-Adm I, sygn. 1906:50.

Manifest październikowy rozbudził nadzieje byłych członków zlikwidowanego Lubelskiego Klubu Kupieckiego. Zwrócili się oni 25 października/7 listopada 1905 r. oni do gubernatora z prośbą o reaktywowanie klubu. Gubernator lubelski 31 października/13 listopada wyraził zgodę, a 15/27 listopada wniesiono podanie. Gubernator 20 listopada/3 grudnia 1905 r. przesłał je do general-gubernatora warszawskiego, który zażądał złożenia projektu statutu zgodnego ze wzorcowym z 1890 r.⁴⁰

Wspólnie Polacy, Rosjanie i Żydzi utworzyli Towarzystwo Muzyczne w Lublinie, które zalegalizował minister spraw wewnętrznych 14/26 lutego 1898 r. General-gubernator warszawski 19/31 grudnia tego samego roku zauważył, że w pierwszym zorganizowanym przez stowarzyszenie koncercie wykonano utwory tylko kompozytorów polskich i zachodnioeuropejskich, przy pominięciu rosyjskich. Stwierdził on 10/22 marca 1899 r., że jeśli będzie kontynuować tradycje nacjonalistyczne zostanie zamknięte⁴¹.

W 1902 r. powstało Towarzystwo Muzyczne w Siedlcach⁴². Na początku 1906 r. polscy mieszcianie próbowali zalegalizować w tym mieście towarzystwo miłośników sztuki dramatycznej⁴³.

Po wydaniu tymczasowych przepisów o stowarzyszenia i związkach stały się one podstawą prawną legalizacji resurs i stowarzyszeń kulturalnych. W oparciu o nie rosyjskie Lubelskie Zebranie Towarzyskie zmieniło swój statut 29 grudnia 1912 r./11 stycznia 1913 r.⁴⁴ W latach 1907-1909 zarząd Chełmskiego Zebrania Towarzyskiego próbował bez powodzenia zmienić statut organizacji. Nastąpiło to dopiero 8/21 kwietnia 1914 r.⁴⁵

Na początku 1906 rozpoczęło działalność Towarzystwo Rosyjskie w Białej Podlaskiej. Jego członkowie, którzy byli w większości urzędnikami państwowymi i nauczycielami, doprowadzili do zatwierdzenia statutu organizacji 12/25 czerwca 1907 r.⁴⁶ Urzędnicy państwowi wnieśli podanie o rejestrację resursy - Zebrania Rosyjskiego w Siedlcach, która nastąpiła 23 marca/5 kwietnia 1909 r.⁴⁷

Ponieważ zalegalizowana w Puławach w 1895 r. nie rozpoczęła działalności, wznowiono starania o legalizację na podstawie nowych przepisów. Rosyjscy urzędnicy państwowi przy małym udziale Polaków założyli w tym mieście Zebranie Towarzyskie zarejestrowane 4/17 lipca 1908 r.⁴⁸ Prezesem jego zarządu był naczelnik powiatu Sokolow (1910).

Powstałe w 1871 r. w Zebranie Szlacheckie w Krasnymstawie prawdopodobnie na przełomie XIX i XX w. zaprzestało działalności. Oficerowie wojska, urzędnicy państwowi i wykonujący wolne zawody Rosjanie i Polacy doprowadzili do zatwierdzenia 19 lutego/4 marca 1909 r. statutu Zebrania Towarzyskiego w Krasnymstawie. Na czele jego zarządu stał Michail Maluga (1910)⁴⁹.

⁴⁰ AGAD, KGGW, sygn. 2596; APL, KGL, sygn. 1905:252.

⁴¹ APL, KGL, sygn. 1897:78, 1899:162, 1899:164.

⁴² AGAD, KGGW, sygn. 2803.

⁴³ APL, Siedlecki Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń (dalej: SGUds.Stow), sygn. 99.

⁴⁴ APL, LGUds.Stow, sygn. 16, 125.

⁴⁵ APL, RGL-Adm I, sygn. 1907:136; APL, Chełmski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń, sygn. 149.

⁴⁶ AGAD, KGGW, sygn. 7202; APL, SGUds.Stow, sygn. 109.

⁴⁷ APL, SGUds.Stow, sygn. 111.

⁴⁸ AGAD, KGGW, sygn. 7354; APL, LGUds.Stow, sygn. 15, 126.

⁴⁹ APL, LGUds.Stow, sygn. 15, 124.

Podobna sytuacja zaistniała w Biłgoraju, gdzie miejscowe Zebranie Oficerskie przestało prawdopodobnie w końcu XIX w. działać. Urzędnicy państwowi, Rosjanie i Polacy doprowadzili do zatwierdzenia 14/27 sierpnia 1909 r. Zebrania Towarzyskiego w Biłgoraju, którego statut ograniczał członkostwo do mężczyzn⁵⁰. Identyczny był skład założycieli Miejskiego Zebrania Towarzyskiego w Sokołowie Podlaskim zalegalizowanego 2/15 października 1909 r.⁵¹ oraz Zebrania Towarzyskiego w Janowie Lubelskim 15/28 listopada 1910 r.⁵²

Samodzielnie Polacy powołali do życia w okresie liberalizacji tylko Zebranie Techników w Lublinie, które było resursą skupiającą absolwentów uczelni technicznych. Jego statut zatwierdzono 9/22 września 1911 r. Prezesami zarządu byli Stefan Sokolowski (1911-1912), Ludwik Gafner (1912-1914) i Stefan Smoliński (1914-?)⁵³.

Pierwszą organizację kulturalną w obu guberniach zalegalizowaną w okresie liberalizacji utworzyli Polacy, rzemieślnicy, kupcy i urzędnicy prywatni. Było nią Towarzystwo Teatralne Miłośników Sceny w Lublinie zarejestrowane 9/22 sierpnia 1906 r. Jego celem miało być prowadzenia amatorskiego kółka teatralnego. Wobec nie rozpoczęcia działalności zostało ono zlikwidowane 21 czerwca/4 lipca 1910 r.⁵⁴ Głównie właściciele ziemscy założyli Towarzystwo Miłośników Teatru Polskiego w Lublinie, którego statut zatwierdzono 19 lutego/4 marca 1909 r. W roku powstania skupiało ono 2 honorowych, 256 członków rzeczywistych i 27 wspierających. Na czele zarządu stali ziemianie Zygmunt Sobieszczeński (1909) i Stanisław Śliwiński (1912)⁵⁵.

Polacy wykonujące wolne zawody i urzędnicy prywatni doprowadzili do wpisania do rejestru 28 stycznia/10 lutego 1913 r. Towarzystwa Miłośników Sztuki Scenicznej w Międzyrzeczu Podlaskim (powiat radzyński)⁵⁶.

Obok prowadzących amatorskie kółka teatralne, Polacy tworzyli organizacje łączące zainteresowania dramatyczne z muzycznymi. Mieszczanie i ziemianie powołali do życia Towarzystwo Teatralno-Muzyczne w Białej Podlaskiej, którego statut zatwierdzono 4/17 lipca 1908 r. Obejmowało ono swym zasięgiem powiaty: bialski, konstantynowski, radzyński i włodawski. Prowadziło sekcje teatralną i muzyczną, których członkowie występowali w wzniesionej staraniem organizacji sali. Prezesami zarządu organizacji byli książę Czesław Światopełk-Mirski (1908-1911) i Bolesław Kowalewski (1911-?)⁵⁷.

Z inicjatywy lekarza, aptekarza i księdza rzymskokatolickiego przy udziale rzemieślników i chłopów zalegalizowano 20 czerwca/3 lipca 1909 r. już wcześniej działające Towarzystwo Muzyczno-Teatralne w osadzie Kurów (powiat puławski). Pierwszym prezesem organizacji został wybrany lekarz Mateusz Narcyz Godecki⁵⁸.

Mieszczanie polscy powołali do życia Towarzystwa Miłośników Sztuki Scenicz-

⁵⁰ APL, LGUds.Stow, sygn. 15, 122.

⁵¹ APL, SGUds.Stow, sygn. 104.

⁵² APL, LGUds.Stow, sygn. 15, 123.

⁵³ APL, LGUds.Stow, sygn. 15, 95.

⁵⁴ AGAD, KGGW, sygn. 2714, 2718, 2803; APL, LGUds.Stow, sygn. 14, 105; M. B. Styk, *Teatr...*, s. 41-42.

⁵⁵ APL, LGUds.Stow, sygn. 15, 114; S. Kruk, *Życie...*, s. 177, 179.

⁵⁶ APL, SGUds.Stow, sygn. 101.

⁵⁷ AGAD, KGGW, sygn. 7602; APL, SGUds.Stow, sygn. 99.

⁵⁸ APL, LUGds.Stow, sygn. 15, 100; M. B. Styk, *Teatr...*, s. 49.

nej i Muzyki w Parczewie⁵⁹ (powiat włodawski) oraz Żelechowie⁶⁰ (powiat garwoliński) zarejestrowane jednocześnie 31 maja/13 czerwca 1913 r. Obie organizacje nie zdołały do wybuchu I wojny światowej rozwinąć działalności.

Amatorską orkiestrę prowadziło Towarzystwo Muzyczne w osadzie Opolu Lubelskie (powiat puławski). Jego statut został zatwierdzony 28 grudnia 1907 r./10 stycznia 1908 r. W latach 1907-1910 należało do niego 10 Polaków wyznania rzymskokatolickiego. Na czele zarządu organizacji stali Brunon Henryk Kołaczyński (1908), Władysław Mastalerz (1909) i Zdanowicz (1910)⁶¹.

Bardziej ambitnie cele stawiało przed sobą zalegalizowane 20 marca/2 kwietnia 1908 r. Towarzystwo Muzyczne "Harmonia" w Lublinie. Jego założycielami byli polscy kupcy, lekarz i nauczyciele muzyki. Obok prowadzenia amatorskich chóru i orkiestry, organizacja miała urządzać spektakle teatralne i operowe, wieczory literackie, bale oraz wystawy malarstwa i rzeźby. Wydaje się, że jej działalności koncentrowała się na stronie towarzyskiej. W 1911 r. chciano założyć przy siedzibie zarządu salę gry w bilard. Na czele stowarzyszenia stali Jan Markowicz (1910-1913) i Władysław Tramkur (1914-?)⁶².

W guberni lubelskiej ujawniła się wśród Polaków tendencja do tworzenia organizacji łączących cele muzyczno-teatralne i sportowe. Zakładali je urzędnicy państwowi i prywatni oraz osoby wykonujące wolne zawody. Towarzystwo Muzyczno-Teatralne i Gimnastyczne w Zamościu zalegalizowano 6/19 sierpnia 1906 r. Z powodu trudności finansowych i lokalowych nie prowadziło ono działalności przez 2 lata po zatwierdzenie statutu. Prezesem zarządu organizacji był Ludwik Sajkiewicz (1910)⁶³. Towarzystwo Muzyczno-Teatralne i Gimnastyczne w Puławach zarejestrowano 12/25 marca 1907 r. W jego powstaniu ważną rolę odegrał książę Władysław Światopełk-Mirski, a członkami byli w większości studenci miejscowego Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa. W związku z zamknięciem klubów sportowych w Królestwie Polskim 9/22 sierpnia 1907 r. pod pretekstem stanu wojennego, generał-gubernator warszawski zażądał likwidacji sekcji sportowej stowarzyszenia zamojskiego. Na czele zarządu organizacji stali Kazimierz Wolicki (1907-1909, 1911-?), inż. powiatowy Stanisław Poklewski-Koziełło (1909-1910) i Kazimierz Krzyczkowski (1910-1911)⁶⁴. Towarzystwo Muzyczno-Teatralne i Gimnastyczne w osadzie Zwierzyniec (powiat zamojski) zalegalizowano 19 maja/1 czerwca 1907 r., głównie z inicjatywy urzędników Ordynacji Zamojskiej. Prezesem jego zarządu był Karol Wikientiewicz (1910)⁶⁵.

W ramach stowarzyszeń kulturalnych w okresie liberalizacji dochodziło do współpracy Polaków i Rosjan. Urzędnicy państwowi powołali do życia Towarzystwo Miłośników Sztuki Scenicznej w Radzynie wpisane do rejestru 10/23 grudnia 1908 r.⁶⁶

Rosyjscy urzędnicy państwowi i oficerowie wojska tworzyli głównie samodzielnie organizacje kulturalne. Rosyjskie Towarzystwo Muzyczno-Teatralne w Lublinie za-

⁵⁹ APL, SGUds.Stow, sygn. 102.

⁶⁰ APL, SGUds.Stow, sygn. 108.

⁶¹ APLub, LGUds.Stow, sygn. 15, 116; B. Mikulec, *Aktywność...*, s. 125.

⁶² AGAD, KGGW, sygn. 7354; APL, KGL, sygn. 1912:72/st. II; APL, LGUds.Stow, sygn. 15, 106; R. Bender..., *Ruch...*, s. 33; M. B. Styk, *Teatr...*, s. 43-44.

⁶³ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APL, LGUds.Stow, sygn. 14, 119; M. B. Styk, *Teatr...*, s. 47.

⁶⁴ APL, LGUds.Stow, sygn. 14, 117; M. B. Styk, *Teatr...*, s. 48.

⁶⁵ AGAD, KGGW, sygn. 7198; APL, LGUds.Stow, sygn. 15, 120; M. B. Styk, *Teatr...*, s. 48.

⁶⁶ AGAD, KGGW, sygn. 7602, 7911; APL, SGUds.Stow, sygn. 103.

rejestrowano 19 sierpnia/1 września 1906 r.⁶⁷ Rosyjskie Kółko Literackie w Lublinie zalegalizowano 17 lutego/2 marca 1911 r. Miało ono popularyzować poezję i prozę wśród swoich członków. Prezesem zarządu był Nikolaj Czerlynkiewicz⁶⁸. Statut Rosyjskiego Towarzystwa Miłośników Sztuki Scenicznej w Białej Podlaskiej zatwierdzono 28 lutego/13 marca 1911 r.⁶⁹ Z inicjatywy zebrania ogólnego członków resursy powołano do życia Kółko Muzyczno-Literackie przy Zebraniu Rosyjskim w Siedlcach zalegalizowane 28 lutego/13 marca 1911 r.⁷⁰

Na początku XX w. nowoczesna świadomość narodowa ogarniała coraz większą część ludności wyznania mojżeszowego, co łączyło się z rozwojem syjonizmu. Kupcy i osoby wykonujące wolne zwody założyły Żydowskie Towarzystwo Muzyczno-Literackie "Hazomir" w Lublinie. Jego statut został zatwierdzony 12/25 marca 1907 r. Organizacja prowadziła sekcje śpiewu chóralnego i orkiestrową, urządzając koncerty w miastach Lubelszczyzny⁷¹. Kupcy, rzemieślnicy, nauczyciel i urzędnik prywatny doprowadzili do zalegalizowania 30 stycznia/12 lutego 1910 r. Żydowskiego Towarzystwa Muzyczno-Literackiego "Judisze Kunst" w Siedlcach. Jego pierwszym prezesem wybrano nauczyciela Kielmana Galickiego. W roku powstania organizacji otwarto przy niej bibliotekę i czytelnię. Za korzystanie z książek i czasopism w 1914 r. wprowadzono opłatę dla osób nie będących członkami organizacji⁷².

Ważnymi ośrodkami krzewienia kultury były stowarzyszenia biblioteczne, mające w swej działalności także cele oświatowe. W oparciu o księgozbiór zmarłego etnografa i chcąc uczcić jego pamięć: przemysłowcy, osoby wykonujące wolne zwody oraz urzędnicy państwowi i prywatni z prezydentem miasta Konstantym Zarembą doprowadzili do legalizacji 12/25 marca 1907 r. Towarzystwa Biblioteki Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie. Jego celem było gromadzenie książek i czasopism wszystkich z dziedzin oraz ich udostępnianie szerokim kręgom społeczeństwa miasta. Biblioteka została otwarta 26 kwietnia/9 maja 1908 r. W 1907 r. należało do niej 92 członków rzeczywistych i 101 wspierających, 1910 r. odpowiednio 118 i 188, a w 1912 r. - 120 i 217. Prezesami zarządu organizacji byli ziemianin Leon Przanowski (1907-1913) i lekarz Aleksander Jaworowski (od 1913 r.)⁷³. Żony fabrykantów i wykonujących wolne zawody oraz urzędnicy prywatni byli założycielami Towarzystwa „Lubelska Czytelnia”, której statut wpisano do rejestru 16/29 maja 1909 r. Miało ono bezpłatnie wypożyczać i udostępniać w czytelni książki oraz czasopisma oświatowe i popularnonaukowe, głównie członkom niższych warstw społecznych. Na czele zarządu organizacji stała Florentyna Jaworowska, żona lekarza Aleksandra⁷⁴. Odmienne charakter posiadało Towarzystwo "Czytelnia Społeczna" w Lublinie, którego statut zatwierdzono 19 maja/1 czerwca 1909 r. Powstało ono staraniem grupy nauczycieli, urzędników, adwokatów i

⁶⁷ AGAD, KGGW, sygn. 2714, 2718, 2803; APL, LGUds.stow, sygn. 14, 133.

⁶⁸ APL, LGUds.Stow, sygn. 15, 132.

⁶⁹ APL, SGUds.Stow, sygn. 110.

⁷⁰ APL, SGUds.Stow, sygn. 112.

⁷¹ AGAD, KGGW, sygn. 2803, 7521; APL, LGUds.Stow, sygn. 14, 137; G. Sowińska, *Udział...*, s. 34.

⁷² APL, LGUds.Stow, sygn. 115; Odmienne przedstawia powstanie organizacji E. Kopówka, *Żydzi...*, s. 53.

⁷³ AGAD, KGGW, sygn. 7198; APL, LGUds.Stow, sygn. 14, 101; R. Bender, *Ruch...*, s. 31; K. Gawarecka, *Dzieje...*, 132-139; M. Gawarecka, *Towarzystwo...*, s. 9-11; A. Przeglądowski, *Społeczna...*, s. 13.

⁷⁴ APL, LGUds.Stow, sygn. 15, 104.

lekarzy, a jego celem było prowadzenie płatnej biblioteki i czytelnicy. Na czele zarządu stali Kazimierz Łempicki (1909), oficer wojska Władysław Wąsowski (1909) i Eugeniusz Sokółowski (1911)⁷⁵.

Grupa urzędników państwowych i oficerów wojska powołała do życia Rosyjską Bibliotekę Publiczną w Lublinie, którą zarejestrowano 19 maja/1 czerwca 1907 r.⁷⁶

Zainteresowanie upowszechnianiem kultury literackiej i oświaty objęło także wyznawców judaizmu. Osoby wykonujące wolne zawody i urzędnicy prywatni doprowadzili do wpisania do rejestru 10/23 grudnia 1909 r. Towarzystwa Popierania Biblioteki i Czytelnicy w Międzyrzeczu Podlaskim. W 1910 r. skupiało ono 50 członków, a prezesem zarządu był dentysta Isser Adler. Dnia 1/14 marca 1911 r. władze państwowe wyraziły zgodę na otwarcie biblioteki⁷⁷. Kupcy, urzędnicy prywatni i osoby wykonujące wolne zawody założyli Towarzystwo Publicznej Biblioteki i Czytelnicy w Zamościu zalegalizowane 24 maja/6 czerwca 1913 r. Organizacja obejmowała swym zasięgiem powiat zamojski⁷⁸. W marcu 1914 r. grupa kupców wniosła podanie o zgodę na utworzenie Towarzystwa Popierania Biblioteki i Czytelnicy w Białej Podlaskiej. Miało ono gromadzić książki i czasopisma w językach hebrajskim, jidysz i rosyjskim. Statut organizacji został zatwierdzony dopiero po wybuchu wojny światowej 22 listopada/5 grudnia 1914 r.⁷⁹

Perłą wśród kurortów w Królestwie Polskim w XIX w. była wieś Nałęczów (powiat puławski). Miejscowy lekarz oraz mieszkańcy Warszawy adwokaci, lekarze i inżynierowie przebywający w uzdrowisku sezonowo doprowadzili 6/19 lipca 1909 r. do wpisania do rejestru Towarzystwa Przyjaciół Nałęczowa. Jego celem było wszechstronny rozwój miejscowości, w tym kulturalny. Pierwszym prezesem zarządu wybrano lekarza nałęczowskiego Wacława Jasockiego⁸⁰.

Działania kulturalne były także realizowane przez organizacje naukowe. Z inicjatywy polskich ziemian oraz adwokata, lekarza i nauczycieli zalegalizowano 3/17 kwietnia 1910 r. Towarzystwo Naukowo-Literackie w Lublinie obejmujące swym zasięgiem całą gubernię. Na jego czele stali lekarz Mieczysław Biernacki (1910-1912) i Bolesław Hilczyński (od 1912 r.). Stowarzyszenie miało wspierać badania naukowe i twórczość literacką, a także popularyzować je⁸¹. Spolonizowani ewangelicy dyrektor banku i przemysłowiec oraz polscy właściciele ziemscy byli założycielami Towarzystwa "Muzeum Lubelskie" z siedzibą w Lublinie zatwierdzonego 4/17 marca 1914 r. Obok gromadzenia zbiorów, jego celem była popularyzacja nauki i sztuki oraz rozwój sztuki, rzemiosła i twórczości ludowej⁸².

W latach 1867-1914 zalegalizowano w guberniach lubelskiej i siedleckiej co najmniej 50 organizacji towarzysko-kulturalnych i prowadzących głównie działalność kulturalną. Resursy (zebrania towarzyskie) i stowarzyszenia biblioteczne umożliwiały swym członkom bierny odbiór kultury, a pozostałe towarzystwa również czynny. Te ostatnie prowadziły sekcje śpiewacze, muzyczne i teatralne, które dawały koncerty

⁷⁵ APL, LGUds.Stow, sygn. 15, 103.

⁷⁶ APL, LGUds.Stow, sygn. 14, 131.

⁷⁷ APL, LGUds.Stow, sygn. 114.

⁷⁸ APL, LGUds.Stow, sygn. 16, 118; R. Urban, *Biblioteki...*, s. 210-211.

⁷⁹ APL, ChGUds.Stow, sygn. 150.

⁸⁰ APL, LGUds.Stow, sygn. 15, 129.

⁸¹ APL, LGUds.Stow, sygn. 15, 111; R. Bender R., *Ruch...*, s. 32.

⁸² APL, LGUds.Stow, sygn. 16, 110; R. Bender R., *Ruch...*, s. 33.

we własnych lub wynajętych salach. W okresie ograniczania przez władze państwowe życia społecznego (do 1894 r.) powstało 9 organizacji, w okresie regulowania (1894-1906) - 4, a liberalizacji (1906-1914) - 37. Początkowo legalizowano prawie wyłącznie resursy, choć w Chełmie utworzono wówczas organizację, która jako pierwsza prowadziła amatorskie kółko teatralne w Królestwie Polskim. W latach 1895-1905 obok zebranych towarzyskich powołano do życia towarzystwa muzyczne. Po 1906 r. resursy pozostały najczęściej tworzonego typu organizacji kulturalno-towarzyskich, ale prawie równie często zakładano stowarzyszenia muzyczne i muzyczno-teatralne, w tym prowadzące kółka gimnastyczne. Doniosłą rolę odegrały w tym okresie towarzystwa biblioteczne umożliwiające całemu społeczeństwu poznanie dorobku literatury. Ogółem w latach 1867-1914 zalegalizowano 18 resurs, 8 towarzystw muzyczno-teatralnych, 7 bibliotecznych, po 5 teatralnych i muzycznych, 3 muzyczno-teatralno-gimnastyczne, 2 naukowe propagujące kulturę oraz po 1 literackim i miłośników miejscowości. Po początkowym okresie entuzjazmu wśród członków organizacji pojawiała się zubożenie, co prowadziło przy narastaniu trudności finansowych w działalności, co prowadziło niekiedy do ich upadku. Przyczyniał się do tego proces starzenia najbardziej aktywnych członków.

Pionierami tworzenia organizacji kulturalno-towarzyskich w obu guberniach byli rosyjscy urzędnicy państwowi oraz oficerowie policji i wojska. Wkrótce dołączyli do nich polscy ziemianie, a potem kupcy, fabrykanci i osoby wykonujące wolne zawody. Wybuch rewolucji w 1905 r. zaktywizował społecznie drobnych kupców, rzemieślników i urzędników prywatnych. Brak wzmianek o zakładaniu stowarzyszeń przez robotników, a w tworzeniu tylko jednego wzięli udział chłopci. Pod względem narodowym w latach 1867-1914 założycielami 20 organizacji byli Polacy, 14 - Rosjanie, 9 - wspólnie Polacy i Rosjanie, 5 - Żydzi, 1 - wspólnie Polacy, Rosjanie i Żydzi, a o inicjatorach 1 stowarzyszenia brak danych. Wysoka aktywność Rosjan wynikała z ich poczucia osamotnienia w nowych miejscach osiedlenia i chęci wypełnienia "czasu wolnego". Stosunkowo niska aktywność Żydów była uwarunkowana realizowaniem zadań kulturalnych przez skupiające ich okręgi bożnicze. Mała liczba ewangelików i polonizacja ich części powodowała niską aktywność. Ograniczali się oni głównie do działalności w ramach parafii Kościoła ewangelicko-augsburskiego. Ukraińcy z powodu zacofania społecznego i przymusowego włączenia ich pod względem religijnym do Cerkwi prawosławnej, co wiązało się z próbami ich rusyfikacji, nie przejawiali aktywności kulturalnej.

Stosunek władzy państwowej do prób tworzenia i działalności organizacji kulturalnych cechował legalizm. Wspierały one materialnie działalność stowarzyszeń rosyjskich, choć ich założycielom stawały wymagania zgodne z obowiązującym prawem. Nie dostosowanie się członków polskiej resursy w Lublinie do restrykcyjnego statutu wzorcowego z 1890 r. spowodowało jej likwidację.

W latach 1867-1914 w guberni lubelskiej zalegalizowano co najmniej 36 organizacji kulturalno-towarzyskich, a w siedleckiej - 14. Pod względem statusu prawnego miejscowości, 21 stowarzyszeń zarejestrowano w miastach gubernialnych, 21 w miastach powiatowych, 4 w innych miastach, 3 w osadach i 1 we wsi. Najwięcej towarzystw utworzono w Lublinie (17), Białej Podlaskiej i Siedlcach (po 4) oraz Puławach i Zamościu (po 3). Było to uwarunkowane ich potencjałem społeczno-ekonomicznym. Powstanie organizacji kulturalno-towarzyskich w obu guberniach świadczy o wzroście poziomu intelektualnego ludności w drugiej połowie XIX w., ale także o rozpadzie tradycyjnych więzi społecznych w ramach wielkich rodzin i struktur religijnych.

BIBLIOGRAFIA:

- R. Bender, *Ruch naukowy w Lubelskiem w XIX i XX wieku*, [w:] *Sprawozdania Towarzystwa Naukowego KUL "Summarium" 1973*, nr 2, s. 22-40.
- K. Gawarecka, *Dzieje Biblioteki im. H. Łopacińskiego w Lublinie*, [w:] *Hieronim Łopaciński i Biblioteka jego imienia w Lublinie 1907-1957*, red. F. Araszkiewicz, Lublin 1957, s. 131-173.
- M. Gawarecka, *Towarzystwo Biblioteki Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego*, [w:] *W kręgu Hieronima Łopacińskiego*, Lublin 1977, s. 9-20.
- W. Jaworski, *Przemiany legalnego życia społecznego w Królestwie Polskim w latach 1864-1914*, Sosnowiec 2006.
- E. Kopówka, *Żydzi siedlecki*, Siedlce 2001.
- S. Kruk, *Życie teatralne w Lublinie (1782-1918)*, Lublin 1982.
- B. Mikulec, *Aktywność gospodarcza i społeczno-polityczna mieszkańców Opola Lubelskiego w latach 1864-1914*, [w:] *Miejskie społeczności lokalne w Lubelskiem 1795-1918*, red. A. Koprucki, Lublin 2000, s. 107-130.
- A. Przegaliński, *Spółeczna aktywność ziemiaństwa lubelskiego (1905-1914)*, [w:] *Studia z dziejów ziemian lubelskich w XIX i XX wieku*, red. A. Koprucki, Lublin 2002, s. 105-127.
- G. Sowińska, *Udział Żydów w życiu kulturalnym Zamościa w latach 1867-1914* [w:] „*Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*” 1989, nr 2 (150), s. 25-34.
- M. B. Styk, *Teatr amatorski w Lublinie i na Lubelszczyźnie w latach 1866-1918*, Lublin 1999.
- A. Szwarc, *Resursy w Królestwie Polskim (1820-1863)*, „*Przegląd Historyczny*” 1980, z. 1, s. 23-49.
- W. Śladkowski, *W epoce zaborów*, [w:] *Lublin - dzieje miasta*, t. 2 XIX i XX wiek, Lublin 2000, s.11-172.
- R. Urban, *Biblioteki żydowskie w Zamościu*, [w:] *Kwartalnik Historii Żydów* 2001, nr 2, s. 210-220.

